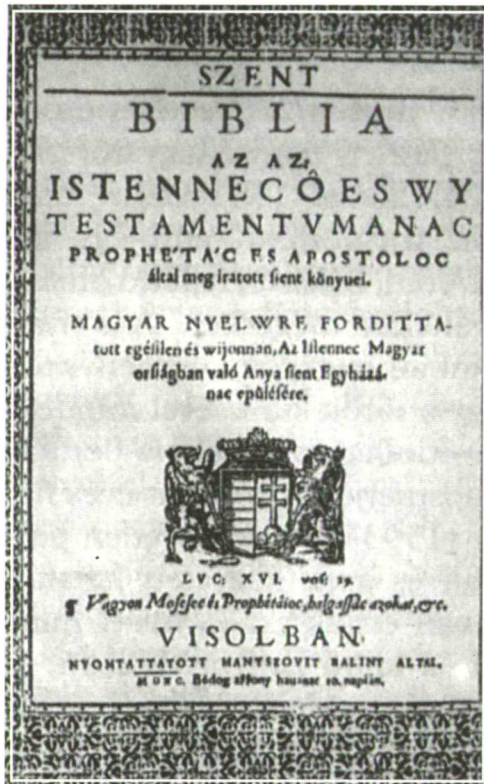

BENDA KÁLMÁN

Szenczi Molnár Albert
magyar zsoltárai

☒ *A Vizsolyi Biblia – az első, teljes egészében magyar nyelvre fordított szentírás 1590. január 10-én jelent meg. Károlyi Gáspár gönci lelkész három munkatárssal végzett, hároméves munkája a későbbi évszázadokban majdnem háromszáz újraprintést eredményezett*

Az ószövetségi Zsoltárok könyve a Biblia legrégebbi része. A hagyomány által Dávid királynak tulajdonított 150 zsoltár első személyben írt, személyes hangú könyörgés vagy hálaadás. Pátosz nélkül, egyszerű szavakban fejezi ki érzelmeit, magasztalja Isten fenségét, hirdeti jóságát, panaszolja el neki bánatát, és vallja meg bűnös voltát, hogy feloldozásért esedezzék, bátorítást és segítséget kérjen az élet mindennapi küzdelmeiben. Mondanivalóját minden hívő magáénak érezheti, képekkel, hasonlatokkal átszőtt beszéde, a szöveg gyakori gondolatritmusa mindenkinek közel áll. Ahogy Boda Péter írta 1741-ben: „minden istenfélő ember úgy olvashatja a maga lelkének indulatait, mintha ugyan maga írta volna”.

A görög szalmoszából származó latin psalmus, majd a magyar zsoltár eredeti jelentése: énekes, zenés dal. Már a zsidók is énekelték a zsoltárokat a jeruzsálemi nagytemplomban, s a keresztény vallásos énekekben is korán találkozunk egyes verseivel. Később alig volt jelentősebb komponista, aki egy vagy több zsoltárt meg ne zenésített volna. A katolikus egyház a középkorban a Szent Jeromos által a IV. században készített latin fordítást használta. A XV. század végén pedig már megjelennek a latinból fordított első vulgáris nyelvű fordítások, verses átköltések.

Igazán kedvelté a zsoltárok a reformáció egyházaiban váltak. Míg a katolikus misén az anyanyelvű népének inkább csak megtűrt szokás volt, a reformációban, azt mondhatjuk, tudatosan alkalmazott propagandaeszközzé vált, mely az istentiszteleten is jelentős helyet foglalt el. Protestáns felfogás szerint az ének feladata az volt, hogy a Biblia mondanivalóját közvetítse, erre a legalkalmasabbak a Zsoltárok könyvének énekei voltak. Ez a magyarázata, hogy egyes megzenésített zsoltárszövegekkel már Luther 1524-ben kiadott német, majd Kálvin 1534. évi francia énekeskönyvében találkozhatunk.

Kálvin különösen nagyra bécsülte a zsoltárokat. Ahogy mondotta: közvetlenül az Igéből merítenek, és semmi emberit nem tesznek hozzá. Clément Marot az ő biztatására látott hozzá lefordításukhoz, amikor a költő az első negyvenkilenc zsoltárral elkészült, 1544-ben a nyomdába adás előtt a reformátor személyesen vetette egybe a francia szöveget a héber eredetivel. Marot halála után a fordítást Théodor de Béze (ismertebb latinositott nevén: Béza), Kálvin tanítványa, majd munkatársa folytatta. Az 1562-ben Genfben megjelent első teljes zsoltárkönyvnek olyan sikere volt, hogy még ugyanabban az évben 25 kiadást ért meg. A sikerhez persze nagyban hozzájárult, hogy a versbe szedett zsoltárok dallammal jelentek meg. A dallamok nagy többségét Loys Bourgeois szerezte, majd később a Szent Bertalan éji vérengzésben legyilkolt Claude Goudimel hangszerelte.

Jórészt a „genfi zsoltárok”-nak elnevezett francia szöveget és dallamot követték azután a különböző nemzeti zsoltárfordítások a protestáns országokban. Angliában már a Marot-féle első kiadás nyomán 1556-ban megjelent az „Anglo-Genevan Psalter”. Követte a genfi dallamokhoz igazodó P. Batheen holland fordítása, 1558-ban pedig már közvetlen szomszédságunkban, Lengyelországban is napvilágot látott a „Dávid zsoltárai” című zsoltároskönyv, Jacob Lubelczyk átköltésében, részben eredeti dallamokkal.

Az 1573-ban „Dávid király zsoltáros könyve” címen megjelent német kiadás viszont a francia dallamokat vette át, és a francia szöveget fordította. Szerzője a königsbergi egyetem jogász tanára, Antonius Lobwasser volt.

A XVI. század végére a zsoltárokat lefordították német, olasz, spanyol, holland, lengyel és cseh nyelvre, sőt 1596-ban Andreas Spetha (Spæt) lefordításában latinul is megjelentek. Az 1620-30-as években viszont azt tapasztaljuk, hogy a gyülekezeti éneklésben szinte mindennütt megkezdődik visszaszorulásuk. Skóciában a református egyház által megjelentetett énekeskönyv, a „Skót zsoltár” a XVII. század derekán már erősen megrikítja a zsoltárokat, s amit meghagy, azt is új fordításban és új dallammal közli. A XVII. század második felében Lobwasser szövegei is fokozatosan eltűnnek a német énekeskönyvek-

ből, ahogy szintén eltűnnek a zsoltárok is. Néhány marad meg, de az is új fordításban, más dallammal.

Ugyanerre a sorsra jutottak a zsoltárok a számban jelentéktelenné zsugorodott lengyel református egyház énekeskönyveiben is. A zsoltárok még legtovább a holland reformátusok közt tartották magukat, a XVII. század második feléből több fordításuk is ismert, s a több ágra szakasztott holland református egyházakban különböző szövegeket énekeltek, nem egyszer különböző dallamra. A „genfi zsoltárok” népszerűsége a francia hugenotta egyházban sem volt hosszú életű. Az 1670-es évektől Marot és Béza szövegeit hiába keressük a francia énekeskönyvekben.

Ezután lássuk a magyarországi zsoltárfordítások útját. Hogy a különböző fordítások, átköltések teológiai hűségét és irodalmi színvonalát jobban megítélhessük, a 90. zsoltár szövegének első két versszakát meg is szólaltatjuk. Azért választottuk ezt a zsoltárt, mert Magyarországon mindvégig ez volt a legkedveltebb. Följegyezték, hogy az erdélyi fejedelmek hadai ezt énekeltek táborba szálláskor, vagy az ütközetbe indulás előtt. Ezt dalolták a gályára hurcolt prédikátorok, s a két világháború közt a kisebbségbe szakadt magyar reformátusoknak a tiltott nemzeti himnusz helyett ez volt a himnuszuk. Áttekintésük előtt azonban közöljük a 90. zsoltár magyar szövegét a legfrissebb protestáns és katolikus bibliafordításból.

A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa által 1990-ben revideált fordítás szövege:

*Uram, te voltál hajlékunk
Nemzedékről nemzedékre.
Mielőtt hegyek születtek,
Mielőtt a föld és a világ létrejött,
Öröktől fogva mindörökké
Vagy te, ó Isten.*

*A halandót visszatéríted a porba,
És ezt mondd:*

*TérjeteK vissza emberek!
Mert ezer esztendő előtted annyi,
Mint a tegnapi nap, amely elmúlt,
Mint egy őrváltásnyi idő éjjel.*

Az 1976-ban megjelent római katolikus fordítás:

*Uram, te voltál menedékünk nemzedékről nemzedékre,
Mielőtt a hegyek kiemelkedtek, mielőtt a föld és a világ kialakult.
Isten, te öröktől fogva vagy s örökké!*

*Te a halandót ismét porrá teszed.
Így szólsz: „Emberek fiai, térjeteK oda vissza!”
Mert ezer év előtted annyi,
Mint a tegnapi nap, amely elmúlt!
Vagy annyi, mint egy éjjeli őrállás.*

A magyarországi protestáns éneklés XVI. századi történetéről ma még keveset tudunk. A század közepétől kezdve különböző címeken megjelenő énekeskönyvek azonban bizonyítják, hogy a gyülekezeti éneklés mindinkább szerves részévé vált a protestáns istentiszteletnek.

A templomi énekek közt viszonylag korán megjelentek egyes zsoldárok is. Benczédi Székely István gönci prédikátor már 1548-ban külön könyvben adta ki a magyarra fordított zsoldárokat. („Soltár könyv”, Krakkó). Benczédi a fordításra – a Szikszón keletkezett ajánlás szerint – sokak sürgetésére szánta el magát. Azt mondja, hogy közvetlenül a zsidó nyelvből fordított, valószínűbb azonban, hogy a latin Vulgátát használta, szövegében ugyanis sok a latinizmus. A szerző a magyar stílusnak különben sem mestere.

90. zsoldár

*Uram, te vagy az mi folamatunknak háza
Nemzetségről nemzetségre.*

*Minek előtte az hegyek születettnek és az föld terömtének
És ez a világ, kezdettől fogva mind ez végezetig te vagy Isten.*

*Te téritöd meg az embert mind az romlásig,
És mondod: térjetek meg embereknek fiai.
Mert ezer esztendőök ollanok az te szemeid előtt mint az tegnapi
Nap, mikor elmúlik, és mint az éjjeli vigyázás.*

Benczédi nyomdokát követte Heltai Gáspár, aki évek során át szinte az egész Bibliát lefordította, és részletekben saját nyomdájában kiadta. Zsoltárfordítása 1560-ban jelent meg („Soltár azaz Szent Dávidnak könyvei, Kolozsvár) II. János királynak, azaz Szapolyai János Zsigmond erdélyi fejedelemnek dedikálva. Ez is prózai fordítás, és az a valószínű, hogy a fordítások egy részét nem is Heltai készítette, de azt, hogy ki és hogy melyiket, nem tudjuk. A bevezetőben azt mondja, hogy a fordításnál az eredeti héber szöveg mellett a Vulgata latin és Luther német szövegét is tekintetbe vették. Nem mondja, de a szöveg tanúsítja, hogy Benczédiét is ismerte. Az egyes zsoltárok fordítása nem azonos szintű. Van, amely szóról szóra tolmácsolja a szöveget, van, amelyik csak az értelmi hűség visszaadására szorítkozik. Stílusát tekintve látszik, hogy keresi a magyaros fordulatokat, de nem éri el Heltai más műveinek irodalmi színvonalát. Később Károlyi Gáspár bibliafordításánál felhasználta Heltai zsoltárszövegeit, de arról nem beszélhetünk, hogy általánosan ismertté váltak volna. Ebben közrejátszhatott, hogy az eredetileg lutheránus Heltai a zsoltárok kiadásakor már kálvinista volt, hamarosan azonban az unitáriusokhoz csatlakozott, így egyik felekezet sem tekintette őt teljesen magáénak.

90. zsoltár

*Úristen, te voltál a mi nyugodalmunk
Nemzetségről nemzetségre.
Minek előtte a hegyek lennének és a föld a világgal egyetembe
Terömtötjének, mind örökken örökké te vagy Isten.*

*Mindaddig forgatod az embert miglen megromol,
És ezt mondod: visszatérjetek embernek fiaí,
Mert ezer esztendő te előtted, mint a tegnapi nap,
Melly elmúlt, és mint az éjjeli virrasztás.*

Mellőzzük most azokat, akik csak egy-két zsoltárköltést írtak, így Thordai Benedeket, Siklósi Mihályt, vagy a Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus által ismertté lett Kecskeméti Vég Mihályt, úgyszintén Szegedi Gergelyt és Sztárai Mihályt – egyébként éppen a 90. zsoltárt egyikőjük sem fordította le.

Az első, aki mind a százötven zsoltárt lefordította, az 1580-as években Bogáti Fazekas Miklós volt. Átköltései azonban csak kéziratban, lopva terjedtek, ugyanis antitrinitárius szemléletben íródtak. Szerzőjük a kolozsvári unitárius kollégium teológia tanára, Jézus isteni voltát tagadó, szélsőséges, már a szombatosok felé hajló hitelvei miatt kénytelen volt Erdélyt elhagyni. A török hódoltságbeli szentháromságtagadók központjába, Pécsre húzódott, s itt írta zsoltárköltéseit.

Fazekas nem érzi át a zsoltárok szellemét, okoskodó betoldásokkal felhígítja, nem egyszer félreviszi az eredetit, mondatai bonyolultak, mondanivalójuknak nincs ereje. Egyébként csak a szombatosok énekeltek, sem más felekezetbeliekre, sem az irodalomra nem volt hatása.

90. zsoltár

*Hogy ez nagy pusztán lakunk és nincs bánásunk,
Uram, csak neked köszönjük, te vagy ótalmunk,
Vastól, embertől, égtől bátor hajlékunk,
Hogy nem árt semmi, örököül neked kell hálát adnunk.*

*Az nagy hegyek, az nagy föld még hogy nem vala
Még így, mint most, ez szép kerek világ nem vala,
Állapotunkról mindent immár tudsz vala,
Hogy elesünk és térhetünk, arról már gondolsz vala.*

*Dorgálsz azért bűnünket és fogyatsz minket,
Az kik ugyan nem fogadjuk szép intésedet,
Ez csapással meginted az esendőket,
Kiről ha hozzád megtérnek, nem vered meg úgy őket.*

*Lassan-lassan elfogyassz versenyeseket,
Nem gondolod anélkül is kis idejeiket,
Mert nálad ezer esztendő térszen egyet,
Mint egy tegnap, mint egy reggel, ki hogy volt meg sem tetszett.*

Számos részfordítása után 1590-ben jelent meg a teljes Szentírás magyarul, Vizsolyban, Károlyi Gáspár gönci prédikátor fordításában. Ez a munka, mely az évszázadok során száznál több kiadásban, sok százezer példányban jelent meg, a magyar református vallásosság, világszemlélet és mentalitás formálódására minden más könyvnél nagyobb hatással volt csakúgy, mint az egész magyar irodalmi és köznyelv alakulására. Többen elmondták: stílusa méltóságjelző, bár nem egy helyt csiszolatlan, mondat szerkezetében latinosságok bukkannak elő, mégis nyelve kifejező és erőteljes. Károlyi a héber és görög eredetiből fordított, használta a Vulgatát, és ismerte a korábbi magyar fordításokat is. Ezt a zsoltároknál is észlelhetjük.

90. zsoltár

*Uram, te minékünk hajlokunk voltál minden időben.
Minekelőtte az hegyek lennének és formáltatnék az
Föld és ez világ, öröktől fogva mind örökké te vagy Isten.*

*Ki az embert semmivé térszed, és ezt mondod:
Térjete az földbe embereknek fiai.
Mert az ezer esztendő te előtted mind az tegnapi
Nap, melly elmúlt, és az éjtszakának negyed része.*

A magyar nyelvű teljes Biblia megjelenése után református részről

egyre sürgetőbben vetődött fel a Zsoltárok könyve versben, éneklésre alkalmas formában magyar nyelvre való átültetése. Ahogy Újfalusi Imre írta 1602-ben kiadott énekeskönyvének előszavában: „Az ki azért ebben munkálkodnék, hogy tudni illik az egész Psaltérium bötü szerént kimenne, drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék”.

Mindez közrejátszott abban, hogy több évi előkészület után Szenczi Molnár Albert 1606 tavaszán hozzákezdett a genfi zsoltárok lefordításához, a francia dallamokra.

Naplója szerint Szenczi Molnár a genfi zsoltárokkal 1594-ben ismerkedett meg Heidelbergben. A templomban Lobwasser német fordításában énekelték a francia dallamokra, az egyetemi közösségben pedig Andreas Spetha latin szövegével. Fordításánál ezt a két szöveget tartotta szem előtt, harmadiknak pedig – amelyet nem egyszer némi költői változtatással át is vett – Károlyi Gáspár prózai fordítását. Hogy Benczédi és Heltai fordítását használta-e, nem tudjuk, de Fazekasét biztos, hogy ismerte. Szövegét végül összevetette Marot és Béza francia szövegével is. A fordítást 1606. március 9-én kezdte el Heidelbergben, majd közben három hónapos szünetet tartva szeptember 23-án fejezte be Altdorfban. „Psaltórium Ungaricum Szent Dávid királynak és prófétaának százötven zsoltári” címen 1607 májusában jelent meg Herbornban.

A Psaltórium ajánlásában Szenczi Molnár elmondja, hogy elsősorban a biblikus mondanivaló hű visszaadására figyelt. „Nagyobb gondom volt az fundamentombéli értelemnek fordítására – hogy nem az verseknek ékesgetésére.” Ugyanakkor tudatos írói igényességére törekvést jelzik azok a szavak, amelyekkel megrója a korábbi magyar fordításokat, mondván: „némelyik igen paraszt versekben vadnak foglalván. Noha még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta”.

A herborni első kiadást már 1608-ban követte a második, a Vizsolyi Bibliának Szenczi Molnár által sajtó alá rendezett hanai kiadása függelékében. Az 1646. évi szatmári zsinat rendelkezésére óta pedig szerves részét alkotta a magyar református énekeskönyveknek. A református gyülekezeti éneklésben, falun vagy városon három évszázadon

át Szenczi Molnár magyar zsoltárai álltak az első helyen. A Psalterium Ungaricum a Biblia mellett a magyar református kegyességnek, sőt népi és nemzeti művelődésünknek legnagyobb hatású könyve. Bátran mondhatjuk, hatása a nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló. Szövegét véglegesnek érezzük, elképzelhetetlen, hogy magyar nyelven valaha is különb verses fordítást írjon valaki.

Ritkán fordul elő az irodalomban, hogy a fordító annyira azonosul az eredeti szöveg mondanivalójával és érzelmi világával, mint Szenczi Molnár Albert Dávid zsoltáraival. A zsoltárokból testet öltő vallásos világnézet azonos volt az ő meggyőződésével, komoly, nem egyszer komor, de soha el nem csüggedő, harcra kész magatartása az ő érzelmeivel. Mintha saját életének szenvedéseit és küzdelmeit foglalta volna versekbe, mintha ellenségeivel való saját tusakodásában és perlekedésében kérné Isten segítségét, soraiból árad a személyes mondanivaló. Ugyanakkor ez az ótestamentumi biblikus lírában megnyilatkozó személyes vallomás a három részre szakadt, külső és belső ellenség által gyötört, állandó háborúságban élő Magyarország és nép sorsának valóságban gyökerezett, s a költő szavait, egyéni érzelmeit magáénak érezhette a magyar társadalom egésze. Ifjúságának emlékeit idézik a zsoltáríró szavára rezonáló kisaliforniai tájleírások, a becsületes munkával elnyert Isten áldásától kiviruló sík mezők és a baromcsordák, „a szép szántóföldek sűrű gabonákkal,” a földművelő élet hétköznapijaink megélevenítese, nehéz munkájának dicsérete. A Psalterium Hungaricum a mezővárosi, már polgárosodó magyar parasztság szenvedéseit és hitét, jobb élet és emberibb sors utáni vágyakozását fejezi ki egy nagy költő művészi megfogalmazásában.

Lehet, hogy Marot francia zsoltárainak költői stílusa csiszoltabb, hogy Béza vagy Lobwasser fordítása teológiailag pontosabb, de a tartalommal, a zsoltárok hangulatával való érzelmi azonosulásában, valamint a kifejezés erőteljességében Szenczi Molnár mindegyiket felülmúlja. Németh László írta egy 1928-ban megjelent cikkében: „Molnár Albert visszaadott valamit Dávid királynak, amit Marot és Béza elvettek tőle.” Ez teszi magyar zsoltárait az eredetivel egyenrangú költeményekké.

90. zsoltár

*Tebenned bízunk elejitől fogva,
Uram, téged tartottunk hajlékunknak.
Mikor még semmi hegyek nem voltak,
Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva,
Te voltál és te vagy erős Isten,
És te megmaradsz minden időben.*

*Az embereket te meghagyod halni,
És azt mondod az emberi nemzetnek:
Legyetek porrá, kik porból lőttetek.
Mert ezer esztendő előtted annyi
Mint az tegnapnak ő elmúlása,
És egy éjnek rövid vigyázása.*

Amikor a protestáns egyházakban a gyülekezeti éneklésből a zsoltárok Európa-szerte mindjobban visszaszorultak, Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárai akkor indulnak el győzelmi útjukon. A magyartól elütő francia dallamokat, az idegen ritmust nehezen fogadják el a református gyülekezetek. „Az Psalterium igen-igen szép volna – írta Nagyszombatból Asztalos András Szenczi Molnárnak 1609. február 10-én – de örege (értsd: nagyobb) literákra kellett volna megosztani, az melynek az nótáit kitalálják. Mind itt nálunk s mind Komáromban, Újvárbán igen élünk vele az ekléziában, de hogy az muzsika az magyaroknál tudatlanságban vagon, nehezen találják ki az nótáit az dicséreteknek.” Csak lassan tanulják meg a dallamot, többnyire módosítják és a ritmust elrontják, de az 1600-as évek végén már általános a templomi éneklésük. Zenekutatóink megállapítása szerint a francia dallamok alig vagy inkább semmit sem hatottak a magyar népzeneire. A magyar zsoltárok nyelvi, kifejezésbeli fordulataival viszont nem egyszer találkozunk a köznyelvben. A magyar református magatartás, mentalitás formálásában pedig legfeljebb a Vizsolyi Biblia versenyezhet vele. A magyarrá vált genfi zsoltárok a bizonyíték rá: nem mindegy, hogy ugyanezt a monda-

nivalót ki hogyan, milyen művészi fokon szólaltja. Tudta ezt Szenczi Molnár is, s erre gondolt, amikor leírta: „még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta.”

Kálvin álma: a genfi zsoltárok éneklésében összekovácsolódó református világközösség nem valósult meg. Sőt a reformátusok tábora a XVIII. századtól kezdve még egy országon belül is több részre szakadozott. Abban, hogy a magyar református egyház minden viszontagság, belső ellentét és harc után mégis együtt maradt, nem szakadozott részekre, bizonyára része volt a Szenczi Molnár Albert által magyarrá tett genfi zsoltároknak is.

IRODALOM

1. A genfi zsoltárokra és elterjedésükre Európában:

O. DUAN: *Clément Marot et le Psaltier huguenot*. I–II. köt. Paris, 1878–79.

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *Háromszázötven éves a Psaltérium Ungaricum*. Református Egyház, 1957. 107–111.

2. Szenczi Molnár Albert zsoltáira:

CSÁSZÁR ERNŐ: Sz. M. A. zsoltárai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1914. 3. folytatás.

CSANDA SÁNDOR – KESERŰ BÁLINT (szerk.): *Szenczi Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz*. Szeged, 1978.

NÉMETH LÁSZLÓ: Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk. *Protestáns Szemle*, 1928. köt. 23.

ÁPRILY LAJOS: A zsoltárfordító. *Protestáns Szemle*, 1934.

MESKÓ DEZSŐ: *Szenczi Molnár Albert zsoltárfordító*. Beregszász, 1934.

BARÁTH IMRE: Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításából a nép ajkára átment szólásformák. *Debreceni Protestáns Lap*, 1934.

TOLANI GÁBOR: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. In: Tolani Gábor: *Nőnek az árnyak*. Budapest, 1981.

HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest, 1957. Sótér István (főszerk.) – Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. I–II. Budapest, 1969.

3. A XC. zsoltár modern fordítása:

Protestáns: *Biblia. Új Szövetség és Zsoltárok Könyve.* Budapest, 1993, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadó.

Katolikus: *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* Szent István Társulat, 1976.

BOGÁRI FARKAS MIKLÓS: *Magyar zsoltár.* S. a. r. Szabó Gábor és Gilicze Gábor. Budapest, 1979.

Thordai János zsoltárai. Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 4. köt. Az unitáriusok költészete. S. a. r. Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Budapest, 1967.

Szenczi Molnár Albert zsoltárai. Régi Magyar Költők Tára. XVII. 6. k. S. a. r. Stoll Béla. Budapest, 1971.

Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta: Dézsi Lajos. Budapest, 1898. (Asztalos András levele, 297.)

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A református gyülekezeti éneklés.* Budapest, 1950.

PAPP GÉZA: *A XVII. század énekelt dallamai.* In: Régi magyar dallamok tára. II. köt. Budapest, 1920.